

מבוא

טוביה פרילינג

המוזיקה בישראל מתקופת היישוב ועד ימינו היא נושאם של כרכים אלה. במוזיקה לא רק כלולות אינספור תופעות וביצירתה מעורבות המוני קבוצות של בני אדם ומסורות, אלא שהיא אינה מנותקת מהקשרים היסטוריים ותרבותיים חוץ־מוזיקליים. אינני מתיימר להציג את כל זה במבוא. אני מתאר בו ממעוף ציפור את אירועי פרק הזמן שבו התחברו יצירות המוזיקה הנידונות כאן. תוך כדי כך נרמז הקושי בהטלת סדר - קביעת הפריודיזציה - המובלע בכרכים מעין אלה.

רקע היסטורי*

החלוקות לתקופות בהיסטוריה נגזרות על פי רוב מהגדרת אירועים מעצבים. הגדרות אלה הן נגזרות של תפיסות עולם אידאולוגיות והיסטוריוסופיות, מחקריות ומתודולוגיות, תרבותיות או אחרות. קל וחומר כך הוא כשהן נדרשות לתחום ולעגן בהקשר היסטורי־כרונולוגי־גאוגרפי מסוים תופעות תרבות שכמו אגלי כספית חמקניים קשה 'לאחוז' בהן, תופעות היוליות שקשה לסמן באופן חד־משמעי את גבולותיהן, את מקורות יניקתן, את מרחביהן ואת טווחי הקרנתן. לא כל שכן כשמושאן היא חברה/קהילה/ישות בשלבי התהוות, התגבשות והתמלאות; קהילה עוברית ספק מוגדרת, שמוקדה בגרעין היישוב הישן והזעיר, וסביבה גלד אחר גלד של מהגרים הבאים מאינספור כיוונים, מאלף תרבות ולשון, הנמצאים בשלבים שונים של תהליכי בינוי החברה והאומה, אשר ספק אם קיימת הגדרה סוציולוגית־פוליטית כלשהי היכולה להקיף את כל מרכיביה, מאפייניה ומורכבותה.

* הדברים המובאים כאן הם, בין השאר, גם סיכום של מאות עמודי מחקר ענף בתחומים של הפוליטיקה, החברה, הדמוגרפיה, חיי התרבות וכו' ביישוב. אנו מודים לכל החוקרים שהד למחקריהם החשובים ימצא בסיכום נמרץ זה, ואשר החלטנו לא להכביד על קוראי המבוא במערך הערות שוליים כבד המלווה את הסיכום והמציין את תרומתם.

מהם אפוא גבולותיה ההיסטוריים, הגאוגרפיים, הכרונולוגיים והאחרים של המוזיקה העומדת במוקדם של הכרכים שלפנינו? מצדה האחד היא חלק מתהליך של בינוי חברה, אומה ותרבות בגבולותיו הגאוגרפיים וההיסטוריים של המרחב שבו היא נולדה, נוצרה, נרקמה; מצדה האחר היא חלק טבעי ומהותי מנופי הזיכרון של ארצות הולדתם, ממה שהיה נטוע וצורב באותו ציבור של המהגרים זה מקרוב - או מעט יותר רחוק - באו. מהו תוצר המהילה בין מה שהביאו 'משם', גם אם ביקשו למרוד בו ולהשליכו הרחק מהם, לבין מה שבא מצדו של החלק האוטוכטוני, הילידי - יהודי, עברי, כנעני, ערבי או נוצרי - וממה שנוצר ממפגש הזהויות והתרבויות ביניהם, אם כהתמזגות הרמונית ואם כְּמה שנולד מן החשש והדחייה ההדדיים? מה נולד ונוצר כאן, כנגזרת מן הרצון של חלק מן הציבור להניח מאחוריו חלקים ממקשת זהות וזהות הוריו ולנסות לגבש 'יהודי חדש', 'ישראלי, צברי, המורד והחותך חלק מחוטי הטבור שחיברו אותו אל עברו, אל הוריו ואל ארצות הולדתם ותרבותם, ומה היה בעצם גלגולים דומים פחות או יותר למה שינקו והביאו משם, עוד ביטוי לכאב 'שתי המולדות'? כיצד השפיעו, אם בכלל, אותם אירועים מעצבים שהיו חלק מערש הולדתה של החברה, האומה והתרבות בישראל - היא ה'אב אורבה קונדיטה' (Ab urbe condita) שלהם - על תוכנה, על מהותה ועל קווי מתארה? וכיצד אפשר להעריכם בשעה שגם הם, כעניינים אחרים הקשורים ברכיבי זהותה של החברה הישראלית, תמיד ואחרי הכול, תהליכים של זמן ארוך שאפילו 100 שנים שחלפו מרגע 'בריאתן' הם כהרף עין בהיסטוריה שלהם?

מהן, אם בכלל, הפריודיזציות - חלוקות המשנה - המקובלות בהיסטוריוגרפיה של תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל והמדינה הרלוונטיות לסוגיה העומדת לפנינו, ויכולות לסייע לנו לעגן את התופעה שלפנינו - התהוותה של מוזיקה בישראל על פניה השונים - בתקופה ובהקשר ההיסטוריים המתאימים להם? האם הן מקבילות לחלוקה המוכרת לתקופה העות'מאנית, תקופת המנדט ותקופת המדינה? האם מתאימות לה חלוקות המשנה בתוך תקופת המדינה (עשור ראשון, עשור שני וכולי), אשר בעת עריכת אסופה זאת צולחת את העשור השביעי לחייה? אילו חלוקות משנה לפי מאורעות פוליטיים חשובים או לפי גלי העלייה השונים - העלייה הראשונה (1881-1904), העלייה השנייה (1904-1914), העלייה השלישית (1919-1923), העלייה הרביעית (1924-1931), העלייה החמישית (1932-1938), ואלה שכבר לא נמנו לפני קום המדינה - ימציאו לקורא את ההקשר הנכון, המלא, לבחון את דגימות המציאות המוזיקלית הארץ-ישראלית והישראלית שהונחו לפניו כאן? ואולי דווקא האירועים המעצבים הבין-לאומיים שהקרינו גם על גלי ההגירה לארץ ישראל ב-200 השנים האחרונות וגם על הפוליטיקה המקומית והבין-לאומית הם שימציאו לנו סוג של מתווה הסברי פורה: עלייתן ונפילתן של אימפריות קולוניאליות? מהפכות ומלחמות האזרחים? מלחמות העולם? הקרקע הבווער באירופה של שנות השלושים? השואה וצלה הכבד? המלחמה הקרה? ההסדרים המדיניים והטריטוריאליים שאחריהן? היערכות מחדש של העולם לאחר קריסת ברית המועצות? תהליכי הגלובליזציה והאמריקניזציה? ואולי בעיקר אפנות, דפוסי שיח תרבותיים ופולמוסים באזור ובעולם, שאפשר שהם אל ועל-היסטוריים, הם שעיצבו אחרי הכול את קווי המתאר של התופעה הנפרשת לפני הקורא בכרכים שלפנינו? אף שחלוקות זמן אלה אינן חופפות, ואף שגורמים שונים הגדירו ועיצבו אותן, אפשר

שהן יכולות לסייע לקורא האסופה לעגן את התופעה התרבותית הנחקרת כאן בהקשרים ההיסטוריים, הסוציולוגיים, הדמוגרפיים, הלאומיים, המדיניים, הפוליטיים, הכלכליים והאחרים שבתוכם, שלצדם ושצלם היא התהוותה. תקופה של כ-150 שנה לפחות, שהיו שנים דרמטיות, סוערות, רבות אירועים מקומיים ובין-לאומיים, שבהן פיתח היישוב באינטנסיביות ובמהירות רבה, בו זמנית אף כי בקצבים שונים, את מערכות החיים של חברה לאומית, מודרנית ומגובשת. מהלכים ראשוניים של בניית חברה ואומה שבוגיה, חייליה ומפקדיה פעלו במסגרת משטר שהושתת על יסודות וולונטריים וללא כלי אכיפה של ממש, ותחת שלטון זר בגלגוליו העות'מאניים בתחילה והבריטיים בהמשך; מתוך מאבק ולחמה באוכלוסייה מקומית עוינת - גם אם צודקת בכאבה - חלקה רצחנית ושוטמת ממש, כבר מראשית מפעל ההתיישבות; בצלה הנורא של שואה שכילתה את עמם, ותוך כדי מלחמת עצמאות עקובה מדם שמייד אחריה נקלטו בה מאות אלפים במספרים ובקצב שלא היה להם תקדים בתולדות העמים וההגירות של הזמן החדש. תמיד בצלן - כגל אחר גל - של המלחמות על מחירן הנורא. מלחמה אחת, לפחות, בכל אחד משבעת עשוריה, אשר לפחות שתיים מהן - זאת של 1967 וזאת של 1973, על כך מסכימים כולם - גילמו פרשות דרכים לא רק בהיסטוריה של המדינה אלא גם של האזור כולו.

התקופה מאופיינת גם כמפעל כלכלי, חברתי והתיישבותי, של אלפי פועלים אך ללא עבודת ילדים, עושק מנוול, תמותה גבוהה ושאר תחלואי תהליכי העיור והתיעוש. חברה צעירה וזעירה שהיא ומנהיגיה הצליחו לנווט את דרכם בתוך התהליכים והאתגרים הללו על יסודות של הסכמות רחבות בדרך כלל, בפרקטיקה שעיקרה דמוקרטיה, גם אם עוברית, וכמעט ללא מלחמת אזרחים.

בתקופה זו היה כמעט הכול: גם הלהט והאידיאולוגיות של עידן המהפכה, ה'סער והפרץ' של האוונגרד (או האוונגרדים) הנכון (או הנכונים) להוליך אותה, וגם יום הקטנות שבעקבותיה; גם דחיסות אידיאולוגית בלתי מצויה, שכל תו ותג בה הרה עולם ועליו ייהרגו ובל יעברו, ותנועות ומפלגות ומשפחות וקיבוצים יתפלגו, וגם כאלה שרצו להקים חברה המכירה בחשיבות החיים הפרטיים והיום-יומיים; גם כאלה שייחלו למדינה ולחברת מופת וגם כאלה שהסתפקו במדינה צנועה המכירה במגבלותיה הרוחניות והפיזיות, המדלגת לשלב הפרגמטי והשוקדת על רווחת חייהם של אזרחיה. 'סתם' מדינה נורמלית שיכולה להשלים עם אנשים שמבקשים להסתפק במה שהושג וללכת הביתה, לחלוץ את הנעליים ולמתוח את האיברים הדוויים, ליהנות מיום הקטנות ולקיים את עולמם הפרטי הסגור, המנוטרל מן הצורך לעמוס את הגאולה ואת התקומה. גם אנשים שרצו להיות חלק ממפעלים גדולים ומחוויות חד-פעמיות וגם אנשים - יהודים של יום-יום שביקשו לאחר עלייה-הגירה, ומאורעות, ושואה, ומלחמה - שרוצים פשוט לנוח סוף-סוף, ללכת לישון בשקט, ובסופו של דבר, כשחלילה וחס גם באה השעה, למות במיטתם.

בחברה הארץ-ישראלית היו מי שראו ביחיד את מי שקיים רק בתוך חברה, חלק ממנה; לא שעבוד קולקטיביסטי ודיכוי הפרט, לא סד הטוחן אותה, אלא חלק מכריע במימושו של היחיד, בהווייתו, בהענקת המשמעות לחייו כיצור חברתי. לעומתם היו מי שקראו להפך הגמור והציגו חזון של חברה המושתתת על אינדיווידואליזם, המבוססת על תחרות, על שוק

חופשי ועל יזמה פרטית; על הפרטה המנטרלת את כוחה המווסת של המדינה והמעמידה את הפרט במרכז ומאפשרת לו ליזום, לפעול, להגשים את חלומותיו הפרטיים. לפחות חלקים מחברה זו התאפיינו בלהט ובחד נס אידאולוגי, וחלקים אחרים בבילל רעיוני וחברתי שאופייני לעם של מהגרים שמגיעים מלשונות ומתרבויות רבות - מהסביבות הפוליטיות של רוסיה ומזרח אירופה ומארצות ערב, שלא היו ערש הצמיחה של הדמוקרטיה הגדולות; מהוויות שההשכלה, האמנציפציה שבאה בעקבותיה והתהליכים הצנטריפוגליים והצנטריפטליים שהיא הולידה חרצו בבשרם ובתודעותיהם את סימניהם. כך - על כל הכמיהות הרומנטיות המקופלות בתקופה מעין זאת, על הייסורים ועל החבלים בלידתה, ועל מכאובים שליוו את ניצני הבכרתה.

* * *

היישוב היהודי בארץ ישראל התפתח מכוח תנועת העלייה וההתיישבות בארץ ישראל. חלום הדורות, הכמיהות הדתיות והמשיחיות, המצוקות הכלכליות והרדיפות בארצות ההולדת, השפעות התנועות הלאומיות בעידן החדש, חזונו ופועלו של הרצל, כוחות המשיכה והדחייה, חוללו גלים של עלייה והתיישבות של עולים־מהגרים. עלייה מכוח דחף דתי, לאומי וציוני ועל יסוד הכשרה או התכוונות רעיונית מצד אחד, והגירה מתוך מצוקה כלכלית או היעדר יעד הגירה אחר.

העלייה היתה אפוא הגורם המרכזי לגידולו הדמוגרפי של היישוב. בשנים 1922-1945 תרמה העלייה לגידול האוכלוסייה היהודית כ־80 אחוז ממנו והריבוי הטבעי תרם את השאר. היא התנהלה בגלים ובהיקף עולה ויורד. כך, למשל, גדלה ההגירה לארץ ישראל אחרי מלחמת האזרחים ברוסיה (1918-1920) ומלחמת רוסיה פולין (1919-1920), לעומת שיעורה לפני מלחמת העולם הראשונה. היא גברה בשנות העשרים המאוחרות ובשנות השלושים על רקע המשבר הכלכלי באירופה, והקרקע הבוער סביב עליית הנאצים לשלטון בגרמניה. ההגבלות שהוטלו על שיעורי ההגירה לארצות הברית כבר מאמצע שנות העשרים ועל העלייה לארץ ישראל פחות או יותר באותה עת, חלק ממדיניות 'הספר הלבן', השפיעו גם הם על שיעורה. אף על פי כן, למרות הגבלות המדיניות הבריטית, משנות העשרים הפכה הארץ לאחד משני היעדים העיקריים של תנועת ההגירה היהודית, גם אם חלק מן העולים, כבר מראשית העליות לארץ ישראל, גם באלה הנחשבות הרואיות כגון העליות השנייה והשלישית, בחר לעזוב אותה כעבור זמן. העלייה וההגירה נפסקו כמעט לחלוטין בתקופת מלחמת העולם השנייה. לאחר השואה הפכה העלייה לכלי מאבק במדיניות הרפטריאציה מבית מדרשם של ארנסט בוין וקלמנט אטלי, שר החוץ וראש הממשלה הבריטים. מה שנכנס לפנתאון הציוני כ'העפלה', העלייה הבלתי לגלית, היה תוצר של חסימת גבולותיה של ארץ ישראל לפני מהגרים, פעולות שראשיתן עוד בשנות השלושים במחנה הרוויזיוניסטי ואחר כך התפשטו ואורגנו בקנה מידה רחב יותר בידי הזרם המרכזי של היישוב.

עקרון העלייה לארץ ישראל עמד במוקד המדיניות הציונית גם בתקופת היישוב וגם בתקופת המדינה. הנהגת התנועה הציונית לחמו בגלוי ובסמוי, בעקיפין ובמישרין, בכל הגבלה פוליטית

ותבעו כי היקפה וקצבה יהיו נתונים להכרעתם של המוסדות הציוניים והנהגותיהם; שהנהגת היישוב תאזן בין דחף העלייה לארץ לבין הנסיבות הכלכליות וההתיישבותיות אשר יאפשרו את הקליטה בה בתנאים סבירים. תפיסה זו נועדה להילחם גם במה שהבריטים כינו עקרון כוח הקליטה הכלכלי של ארץ ישראל, אשר בתקופות מסוימות לא היה אלא מכבסת מילים להסוואת חשש מפני התלקחות אזורית אם תותר עלייה יהודית חופשית. חשש זה לובה בעת המרד הערבי הגדול (1936-1939) וליווה את המדיניות הבריטית לפחות עד הקמת המדינה. תקופה שהניבה בין השאר את מאבק המעפילים, האפופיאה של 'הבריחה' באירופה שלאחר המלחמה, ואת האיקונים והאתוסים שליוו את המאבק על העצמאות ונבנו ממנו.

אלא שלתנועה הציונית, גם בתקופות הטובות ביותר ביחסיה עם הבריטים, היתה רק שליטה חלקית על קצב העלייה, על ממדיה, על ההרכב החברתי שלה ועל ההזדהות הרעיונית של העולים. למעשה יכלה ההסתדרות הציונית לפקח בעיקר על העלייה של מי שהוגדרו 'עובדים'. העלייה של עולים שהשתייכו לקבוצת 'בעלי ההון' היתה בעיקרו של דבר עלייה אישית, עצמית, של עולים שלא נזקקו למשרדי העלייה הארץ-ישראליים, למוסדות המיישבים ולמימון לאומי. גם מי שהוגדרו 'עובדים' נחלקו בין עולים שעברו הכשרה חלוצית ונועדו להתיישב בארץ במסגרות חלוציות השייכות להסתדרות העובדים הכללית לבין עובדים אחרים שבחרו, למשל, 'להתברגן' ולהתיישב בערים. ההבנה שהרכב העלייה יקבע גם את צביונו של היישוב וגם את יחסי הכוחות הפוליטיים בו, הפך את חלוקת הסרטיפיקטים למוקד למאבקים עזים. ברור שהחוגים החרדיים, לפחות בתקופה שלא הופנמו המשמעויות של חשרת העבים באירופה, לא ראו סיבה להידחק לרשימת הסרטיפיקטים שחילקו רשויותיה של הישות הציונית החילונית.

כך או כך, מבנה העלייה הפך את היישוב בארץ פחות או יותר עד לערב ההכרזה על המדינה לחברה צעירה ואשכנזית צעירה יחסית מבחינת ההרכב הגילאי. למעלה ממחצית אוכלוסיית העולים היו בגילאי 17-40 שנה, ורק כחמישה אחוזים היו בני 60 ומעלה. החברה היתה אשכנזית מכוח 86 האחוזים של העולים בשנים 1919-1945, אשר כ־322,000 אלף מתוכם היו אשכנזים (85.9 אחוז מכלל העולים), ורק כ־26,000 ספרדים (6.9 אחוזים), קצת למעלה מ־15,000 תימנים, וכל השאר - כשלושה אחוזים - אחרים. העלייה הגדולה של ראשית שנות המדינה, אף שנערכה כבר בהווה של מדינה ריבונית, היתה גם היא נגזרת של אותם כוחות הפועלים ביסודן של הגירות: משיכה, דחייה, הזדמנויות, מקריות, היעדר חלופות. גם בהן היתה למדינה אך שליטה חלקית על קצב העלייה, על ממדיה, על ההרכב החברתי שלה ועל ההזדהות הרעיונית של העולים. גם עליות אלה, שכוננו 'העלייה הגדולה' או 'העלייה ההמונית': עליית 150,000 יהודי עיראק, 'מבצע עזרא ונחמיה' - 'מבצע בבל' - 'מבצע עלי בבא', 1951-1950; עליית 120,000 יהודי רומניה משנת 1948 ובעיקר בשנים 1950-1951; בהמשך יהודי פולין ('עליית גומולקה', 1956, כ־35,000) וצפון אפריקה (מרקו, כ־28,000 בין 1948 ל־1951, ועוד כ־250,000 עד 1967; יהודי תוניסיה בשני גלים עיקריים, 1948-1956 ו־1961-1958, לוב, מצרים, על דיוני ה'סלקציה' שנכרכו בחלק מן הקהילות בחלק מן הזמן). כך גם עליית יהודי ברית המועצות וארצות חבר המדינות על שני גליה (הראשון מתום מלחמת ששת הימים ועד סוף שנות השבעים, רובו בתקופה שבה נחשבה ברית המועצות מעצמה פוליטית וצבאית; השני, מסוף שנת 1989 ועד ראשית המאה ה־21, כ־900,000 עולים בקצב מהיר, עלייה

שהפכה את קבוצת העולים ממדינות חבר המדינות לקבוצה האתנית הגדולה ביותר שעלתה למדינת ישראל, ושהתאפיינה ברבגוניותה הרבה). היו עליות שנתפסו כעליות מצוקה, כמימוש הכרחי של 'חלון הזדמנויות' שנפתח לפני המדינה ולפני המבקשים לצאת מארצות הולדתם, ושם ייסגר מי ישרונו. עליות אחרות העמידו לפני המדינה הצעירה גם אתגרים גדולים וגם הזדמנויות חשובות, והרחיבו את המושג 'קיבוץ גלויות', על כל המשמעויות של ריבוי הפנים החברתי והתרבותי הגלום בו, וממילא את המנעד התרבותי של חברת העולים-מהגרים בגלגוליו בין תקופת היישוב לבין זו של ישראל בעשוריה הראשונים. מה שהתגוון והתעשר, עם כל מה שנוסף בעליית היהודים מארצות חבר המדינות, בעיקר בגל השני הנרחב והמגוון יותר של עולים אלה, ובוודאי עם עליית היהודים מאתיופיה ומאריטריאה בשני מבצעי העלייה, 'משה' ו'שלמה' (1984, 1991) ובמה שנכלא ביניהם וסביבם.

* * *

מראשיתה היו להתיישבות בארץ ישראל כמה פנים. פן אחד היה התיישבות שאורגנה ונתמכה בידי המוסדות המיישבים של ההסתדרות הציונית והגשימה תכנית בעלת אופי חברתי-התיישבותי-לאומי, וכזאת של מתיישבים עצמאיים של פרטים, ללא סיוע כספי וללא תכנית אב או אידאולוגיה מנחה. התיישבות זו, לפחות למן הצהרת בלפור (נובמבר 1917), הגדירה את מטרת הציונות כהקמת 'בית לאומי' יהודי, מהלך שתר לכונן בארץ ישראל - גם אם עדיין לא כינו זאת במילה המפורשת 'מדינה' - ישות שתיהנה מרוב דמוגרפי יהודי ותתבסס על משק יהודי רחב המתנהל ניהול מדיני עצמי. התיישבות שאת פניה, דפוסיה החברתיים, צמיחתה הכלכלית וקצב גידולה, קבעה שורה של גורמים: ממדי העלייה והרכבה החברתי; כמות המשאבים שעמדה לרשות ההסתדרות הציונית וכמות ההון הפרטי שליוותה את תנועת העלייה; הנסיבות המדיניות והמשטריות הזרים בארץ. עוד השפיעו על אופי היישוב ריבוי ארצות המוצא של הבאים אליו, הערכים החברתיים והתרבותיים של העולים והחזון החברתי-כלכלי והתרבותי שעל יסודו ביקשו לבנות ולעצב את חייהם החדשים בארץ. כן שיחקו כאן גם כוחה ואופיה של המסגרת הארגונית של התנועה הציונית ושל היישוב והמצב הכלכלי והביטחוני של ארץ ישראל, כפי שהיו בסוף התקופה העות'מאנית ובראשית תקופת השלטון הבריטי.

חילוקי הדעות הפוליטיים ביישוב על אופיה ועל יעדיה הלאומיים והחברתיים של התיישבות מכאן, והיקף המשאבים הכספיים שעמדו לרשות ההסתדרות הציונית והמוסדות המיישבים מכאן, הולידו ויכוח רעיוני ומעשי בשאלה לאילו צורות התיישבות יינתן מעמד בכורה. אילו צורות הון - לאומי, ציבורי או פרטי - יזינו אותן, ולמי תהיה עדיפות בעיצוב וביצירת התיישבות והמשק היהודי בארץ. כיצד יחולקו הכספיים מהקרנות הלאומיות, שעיקר הונון גויס מקרב אלפי הציונים מן השורה בארצות הגולה ומיעוטו מבעלי הון יהודים. מה וכיצד יוצא על צורכי עבודה, חינוך, בריאות וסעד של התיישבות החקלאית - בעיקר התיישבות העובדת - ברכישת קרקעות, באספקת ציוד חקלאי ובסיוע כספי מתמשך. מה לבנייה, להתיישבות, לתעשייה ולמסחר במגזר העירוני, ומה לענף המטעים של החקלאיים הפרטיים? הבדלי התפיסות, עצמתן הפוליטית והכלכלית של התנועות המרכזיות ביישוב, הפשרות הפוליטיות

שבנו את קואליציות השליטה ביישוב הן שעיצבו גם את אופי ההתיישבות בארץ: אופיה של ההתיישבות החקלאית, ובמידה פחותה יותר את אופיה של ההתיישבות העירונית, שהיתה פרי יוזמתו ופעולתו של ההון הפרטי. במידה ידועה גם גבולות הבית הלאומי בארץ ישראל המערבית שורטטו בפועל כחלק מן השיח הציבורי והפוליטי הזה.

* * *

מיד לאחר פרסום הצהרת בלפור, ובעקבות כיבוש דרום הארץ בידי הבריטים בשלהי שנת 1917, החלו המדינאים והעסקנים הציונים להתוות תכנית לסדרי הארגון הפוליטי החדש של היישוב תחת השלטון הבריטי. ישות בעלת שלטון עצמי מדיני, שיינתנו לה כלים יעילים שיאפשרו לה לפתח את עצמה למה שיהיה גרעינה של מדינה בדרך, ובהמשך למדינה להלכה ולמעשה. חברה בעלת תודעה עמוקה של ייחוד והגדרה לאומיים, ואשר המסגרת הפוליטית הרצויה לה תהיה המתכונת של הדמוקרטיה האירופיות גם כהמשך למסורת הדמוקרטית-פרלמנטרית של ההסתדרות הציונית מאז ימי הרצל, וכיאה וכמקופל בחזונו ומשנתו.

תפיסה זאת, הרצון הרחב לכונן תחת השלטון הבריטי מערכת פוליטית בעלת מבנה דמוקרטי-פרלמנטרי, ונכונותם של הבריטים לאפשרה, בדרך כלל, עיצבו את הדפוסים הפוליטיים ואת התרבות הפוליטית של היישוב היהודי בהמשך. כבר ב־18 בנובמבר 1917, מיד אחרי כיבוש מרכז הארץ בידי הבריטים, זומנה אספה של נציגי גופים ציבוריים ופוליטיים שונים ביישוב שהכריזו על עצמם 'ועדה מסדרת זמנית', האמורה לזמן אספה מכוננת של היישוב. עד דצמבר 1918 נערכו עוד כמה ישיבות אשר חתרו לכונן 'מועצה ארץ-ישראלית' אשר תנסח תכנית לשלטון זמני ותארגן בחירות ישירות, שוות, חשאיות, כלליות בלי הבדל מעמד. קרוב לשנתיים חלפו עד שנערכו הבחירות (19 באפריל 1920) שקבעו את נציגות הנבחרת של היישוב, ובאוקטובר 1920 זומנה הישיבה הראשונה של 'אספת הנבחרים'. 'אספת הנבחרים' נבחרה להלכה לארבע שנים, והיא בחרה 'ועד לאומי', שמשך כהונתו היה להלכה שנה אחת ואשר מספר חבריו 36. הוועד הלאומי בחר את 'הנהלת הוועד הלאומי', שהיתה הגוף המבצע והוא מנה בין שמונה ל־17 חברים בגלגוליו השונים. גם הרכב הוועד הלאומי וגם הנהלתו שיקפו את יחסי הכוחות הפוליטיים בתוך היישוב וגם את התמורות שחלו בהן במהלך השנים, עקב גידולו של היישוב, הרכבו הדמוגרפי, הדחיסות האידאולוגית והמבנה הפוליטי המפוצל שלו, ובגלל עלייתם וירידתם של מנהיגים מרכזיים בתנועותיהם. תרמו לפיצול הרב גם רשימות קטנות שייצגו עדות או ארגונים וגופים ציבוריים שונים, והיו שהצביעו גם על מסורת הפיצול בגולה שיובאה לארץ והפכה לחלק מהווייתה.

לצד אספת הנבחרים והוועד הלאומי על הנהלתו ומחלקותיו (ובהן בריאות, חינוך, עבודה סוציאלית, תרבות, קהילה ורבנות), פעלה גם מערכת ההסתדרות הציונית, הנהלת הסוכנות ומחלקותיה, לא פעם מתוך כפילות וחפיפה. יסודה של מערכת זאת בתחילת 1918, בהסכם בין הממשלה הבריטית לבין פעילים ציונים בלונדון, על הקמת ועד הצירים לארץ ישראל. גוף זה שימש בא כוחה של ההסתדרות הציונית בארץ, ויעץ לממשל בכל העניינים הנוגעים ליהודי הארץ, או היכולים להשפיע על הקמת הבית הלאומי. ועד הצירים בא לארץ באפריל

1918 ופעל בה עד תחילת שנת 1921 בהרכב משתנה, גם כנציגות פוליטית של ההסתדרות הציונית וגם כנציגות היישוב לפני השלטון הבריטי. עיקר מאמציו התמקדו במאבק במדיניותו העוינת של הממשל הצבאי כלפי היישוב, ובמהלכים שאיימו על מימושה של רוח הצהרת בלפור. ועד הצירים קבע גם את מדיניות השיקום והפיתוח של היישוב אחרי המלחמה, וגם את סדרי העדיפויות בהקצאת המשאבים הכספיים המוגבלים של התנועה הציונית.

באוגוסט 1929, לאחר שורה של דיונים, ויכוחים ועימותים במסגרות ציוניות שונות, בארץ ובחו"ל, בשאלת המבנה המשטרי הראוי לגופי השלטון והניהול של היישוב, הוחלט כי ההנהלה הציונית (אשר ירשה את ועד הצירים) תהיה לחלק מהנהלת הסוכנות היהודית המורחבת. הנהלה זו הוקמה בתום הקונגרס הציוני ה־10 (1929) ונכללו בה גם הנציגים הלא ציונים שבסוכנות. גוף זה שימש מעין ממשלה של המדינה בדרך וליווה את היישוב עד לערב הקמת המדינה. בסעיף 4 בכתב המנדט הוסמכה הנהלת הסוכנות לייצג את העם היהודי (ולא רק את היישוב) לפני ממשלת בריטניה. כן הוטל עליה לגייס את המשאבים הנדרשים להעמקת המפעל הציוני בארץ. מכאן ואילך היא ניהלה את המאבק המדיני והדיפלומטי של התנועה הציונית בארץ ובגולה. היא התארגנה כגוף ביצועי, מחלקותיה חפפו בחלקן את מחלקות ממשלת המנדט ופעילותן הקיפה את כל תחומי החיים והעשייה בארץ.

המחלקות החשובות ביותר בסוכנות היהודית היו המחלקה המדינית, מחלקת העלייה ומחלקת ההתיישבות. בראש המחלקה המדינית עמד ראשון פרדריק הרמן קיש (1923-1931), ואחריו חיים ארלוזורוב (1931-1933), משה שרתוק (שרת) (1933-1948) וגולדה מאירסון (יוני 1946-מאי 1948, במקביל למשה שרת). האחרונה עסקה, בין השאר, במגעים עם ממשלת המנדט, עם נציגים ערביים ועם גורמים אחרים במעגל הקשרים ומדיניות החוץ של התנועה הציונית. חשיבותה של מחלקת העלייה נגזרה מהיותה מופקדת על ביצוע מדיניות העלייה שההחלטה עליה התקבלה בהנהלה וגם על חלוקת הסרטיפיקטים לפי מפתח מפלגתי, שאמור היה לגלם גם את גודלן של האוכלוסיות שעמדו מאחוריהן בארץ ואת כוחן הפוליטי. מחלקת ההתיישבות היתה הגוף האחראי להקצאת תקציבים להתיישבות ולפיתוח, וממילא גורם מרכזי בעיצוב מפת התיישבות בארץ.

בהיותה ה'ממשלה' של היישוב היהודי בארץ, שימשה הסוכנות היהודית נציגותו כלפי חוץ, ובתחומים רבים ומכריעים עיצבה את מדיניותו, את סדרי חייו ואת דפוסי התפתחותו. לא רק משום שסמכותה היתה מעוגנת בכתב המנדט ומוכרת על ידי השלטונות הבריטיים, אלא גם משום שייצגה את התנועה הציונית ואת מוסדותיה, וברשותה היו אמצעים וכלים לגיוס ההון הלאומי (כמו קרן היסוד שהוקמה בשנת 1920) ולהקצאתו. היא כוחה כ'ממשלת היישוב' היה בשנות מלחמת העולם השנייה ולאחריה. אז עסקה בהטלת מיסוי כללי מרצון, בהמרצת גיוס בני היישוב לצבא הבריטי, בפיקוח על כוח המגן של היישוב (ה'הגנה'), במהלכי ההתנגדות למדיניות הבריטית בארץ, ביזום מדיניות התיישבותית מתוכננת לפי שיקולים פוליטיים ואסטרטגיים ברחבי הארץ, בריכוז הפעילות בקרב העקורים באירופה ועוד.

לקראת סוף שנות העשרים וראשית השלושים הלך והתחזק מעמדו של נציגי היישוב בתנועה הציונית על חשבון חברי ההסתדרות הציונית שחיו בחו"ל. כך גם מטעמים דמוגרפיים וכך גם מטעמים של כימות משקלם של שוקלי השקל הארץ-ישראלים. במקביל

הלך והתחזק משקלה של מפא"י (מפלגת פועלי ארץ ישראל) ביישוב ובתנועה הציונית, גם מכוח פעילותו הנמרצת של דוד בן-גוריון לשכנע את מפלגתו להפוך מ'מפלגת מעמד' ל'מפלגת עם', ולפתוח את שורותיה גם ליהודים המבקשים לעלות אף שהם אינם פועלים או שאינם מתכוונים להתיישב באחד מהקיבוצים או המושבים בארץ. במסעו לפולין בשנת 1933 הביא את פעילותו זאת לשיא. הוא עבר מעיר לעיר, מעיירה לעיירה ושכנע את הציבור היהודי שם שמפלגתו היא המפלגה הראויה להוליך את התנועה הציונית בעת ההיא. מפא"י הפכה אז לגורם מכריע בבחירות לקונגרסים בחוץ לארץ. בשנת 1933 קיבלה מפא"י בקונגרס הציוני הי"ח שנערך בפראג 44 אחוז ובשנת 1935, בקונגרס הציוני הי"ט שנערך בלוצרן, קיבלה 48.8 אחוז, והיתה למפלגה המרכזית בארץ. בראש הוועד הלאומי עמד יצחק בן-צבי, בראש הנהלת הסוכנות עמד בן-גוריון, ובראש שתי המחלקות החשובות, המחלקה המדינית והאוצר, עמדו משה שרתוק ואליעזר קפלן, גזבר הנהלת הסוכנות, כולם אנשים מרכזיים במפא"י. בראש מחלקת העלייה עמדו במשותף אליהו דובקין, איש מפא"י גם הוא, ומשה שפירא, איש המחנה הדתי ציוני וחלק מן הקואליציה היישובית אז. מאמצע שנות השלושים ואילך היתה אפוא מפא"י, שעמדה בראש תנועת העבודה בארץ, המפלגה והתנועה ההגמוניות ביישוב ואחר כך במדינה, ולמעשה בגלגולים שונים - עד למהפך בשנת 1977, עם עלייתם של מנחם בגין והליכוד לשלטון.

אף על פי כן היתה יכולת הפעולה של המערכת הפוליטית והמדינית של היישוב מוגבלת. עד הקמת המדינה היא פעלה תחת שלטון זר, שלעתים עמדו בראשו נציבים עליונים עוינים ממש ותחת ממשלות שחלקן החליטו שהתחייבותה של בריטניה למימוש הצהרת בלפור מולאה כבר. יתר על כן, מפרוץ מלחמת העולם השנייה הוחלו גם תקנות לשעת חרום אשר הגבילו את פעולתה. גם העובדה שהיישוב הושתת על יסודות וולונטריים הגבילה את יכולת התמרון של ההנהלה וראשיה. תנועות זורמים שלא אבו לקבל את מרותה פרשו ואף פנו ל'ערכאות של זרים'. המושגים 'פורשים', 'חורגים', היו ביטוי סמנטי לכך. פרישת הרוויזיוניסטים מן התנועה הציונית בשנת 1935 והקמת ההסתדרות הציונית החדשה, פרישת חלק מן ה'הגנה' בירושלים והקמת ה'הגנה ב' ולאחר מכן אצ"ל, פרישת הלח"י מהאצ"ל, המתחים בתוך חוגי הימין - התנועה הרוויזיוניסטית מכאן, בית"ר כתנועת הנוער שלה מכאן, אצ"ל כגוף סמי-צבאי בה - היו ביטויים לקושי לגבש הסכמה פוליטית רחבה ביישוב ולקיים משמעת פעולה. עוד דוגמאות לקושי לבנות מרות ולקיים אותה היו התפלגותה של מפא"י עצמה באביב 1944, עם פרישתן של שתי קבוצות אופוזיציוניות - הקיבוץ המאוחד מזה וסיעה ב' מזה - שהקימו את התנועה לאחדות עבודה, עלייתה ושקיעתה המהירה של תנועת המרי העברי, הסזון הקטן והגדול, פרשת אלטלנה, פיטורי הרמ"א ופירוק מטה הפלמ"ח. לא היתה תשובה ברורה לשאלה מהם הגבולות של תחומי הפעולה בין הוועד הלאומי לבין הנהלת הסוכנות, כמו גם אלה שבין משרדי הנהלת הסוכנות השונים. גם כשהגבולות היו ברורים, הם לא היו מוסכמים תמיד. כך גם ניסרה בחלל האוויר לא פעם השאלה מהיכן מנהלים את המדיניות הציונית - מירושלים, מלונדון, מניו יורק או מווינגטון? העימותים העזים שבין בן-גוריון, הדמות המרכזית במפא"י ההגמונית, לבין חיים וייצמן, מאמצע שנות השלושים ועד הקונגרס הכ"ב (בזל, דצמבר 1946), וההתפטרות החוזרות ונשנות של בן-

גוריון על רקע זה, היו ביטוי גלוי לקושי של ההנהגה להפוך את כל הרצונות, החלומות, התקוות, האידאולוגיות ודפוסי הפעולה של הגורמים השונים ביישוב לכוח מוכר ומוסכם.

* * *

מערכת המשפט היישובית, הממסד והמוסדות הדתיים, והשלטון המוניציפלי היו שלוש מערכות, שכל אחת מהן היתה חלק מן המרקם המנהלי, שלטוני, היישובי, ותרמו, כל אחת בחלקה, לעיצוב אופיים של חיי היום-יום ביישוב ולרוח התנהלותם. כבר בשנת 1926 הגדירו 'חוקת הקהילות' ו'פקודת העדות הדתיות (וארגון)' את המוסדות הדתיים כחלק בלתי נפרד מהמערכת הפוליטית של היישוב. מסורת בחירת שני רבנים ראשיים, רב ראשי ספרדי, 'ראשון לציון', רב ראשי אשכנזי ומועצת רבנות ראשית, לרבות הענקת הסמכות השיפוטית לבתי הדין הרבניים בכל הנוגע למעמד האישי, נקבעו כבר אז, תחת השלטון הבריטי. גם מערך הרבנויות המקומיות בערים הגדולות והמועצות הדתיות שלידן נקבע והוקם אז. גם השלטון המקומי התפתח במסגרת המנדטורית ומשנת 1920 ואילך. המסגרות של השלטון המקומי - עירייה ומועצה מקומית, על נוהלי הבחירות להן - נקבעו גם הן כבר אז. הנוהל לפיו זכות הבחירה לרשות המקומית שמורה רק למשלמי מס עירוני (ולא לדיירי משנה בה) העניק למחנה האזרחי (העירוני, ליברלי, בורגני ברובו) יתרון והוא אשר שלט בעיקר במושבות הגדולות, ורוב הזמן גם בתל אביב. המשפט העברי נתפס בעיני ראשי היישוב כמבטא את המסורת הלאומית-תרבותית היהודית העצמאית, וגם הוא היה חלק מן הרעיון של בניית הגרעין שישמש תשתית למדינה בבוא העת. בית משפט השלום העברי, שהוקם בתקופת השלטון העות'מאני כבר בשנים 1909-1910, הוקם מחדש בשנת 1918 כבסיס למערכת שיפוט עצמאית ובעלת שלוש ערכאות: בית משפט מדרגה ראשונה (לעניינים עירוניים או מקומיים), בתי משפט מחוזיים ובית משפט עליון. אלא שרוב בעלי הדין העדיפו לפנות לבתי המשפט המנדטוריים הכלליים, שהוכרו כמערכת מקצועית וחסרת פניות בדיונים אזרחיים ופליליים, בעלת כוח להוציא לפועל את החלטות בית המשפט ולהפעיל מערכת ענישה. כן נתפסה מערכת המשפט המנדטורית ככזאת שאינה מעורבת בוויכוחים הפוליטיים והרעיוניים שפילגו את היישוב, כמערכת מודרנית ושאינה נדרשת למשפט העברי ההלכתי, אשר חלק מן הנדרשים לשירותים אלה בו משפט ארכאי. בעוד המערכת המוניציפלית ומערכת החינוך על זרמיה השונים הפכו לחלק מן המרקם הטבעי של היישוב, מערכת השיפוט העצמאית - העברי - לא הצליחה לקנות בו אחיזה של ממש.

* * *

הפעילות התרבותית פסקה בארץ כמעט לחלוטין בתקופת מלחמת העולם הראשונה, והתחדשה מיד לאחריה. הכיבוש הבריטי יצר תנאים חדשים גם להתפתחות התרבות העברית. נראה היה שהנסיבות המדיניות החדשות מעמידות את היישוב בארץ על מפתן התחייה התרבותית, שתקף את כל הרקמה החברתית-חינוכית-אמנותית-תרבותית ביישוב, שלתחייה העברית נשקפת כליה בגולה, ושתקוותה היחידה היא ארץ ישראל, הזדמנות של פז להפיכתו של היישוב למרכז תרבותי עברי. יהיה זה ביטוי מובהק ושלם לתחייה הלאומית-תרבותית של עם ישראל בארץ ישראל.

ישראל, אף שהיישוב בה אחרי מלחמת העולם הראשונה מנה רק כ־65,000 נפש, נחשבה בעיני רבים מראשיו באותה עת לקרקע הגידול הטבעית והמרכזית של התרבות העברית, מסד לצמיחתה של חברה לאומית־טריטוריאלית מתחדשת. החינוך והתרבות היו ביטוי לתחייה לאומית כיוצרי סמלים וערכים משותפים, חלק חשוב בחיבורים ובחבקים ההכרחיים לכינונה.

כך לוותה התארגנות היישוב כישות מדינית ופוליטית, חברתית וכלכלית, על מערכותיה השונות, במאמצים להקים, לבסס ולהרחיב את מערכת החינוך והתרבות שלה. גם זאת לא בלי מאבקים בין ההסתדרות הציונית, הוועד הלאומי וגורמים אחרים שהבינו כי מערכת חינוך היא גם סוכנת חברות חשובה וראוי לקנות בה השפעה אם לא שליטה, וכי גם אמנות יכולה להיות מגויסת. אלא שהתפתחותם של מרבית מוסדות התרבות והאמנות, וכן של היצירה התרבותית אמנותית, היו בעיקרו של דבר פרי יזמתם של יחידים, של חברות ושל ארגונים ציבוריים ופוליטיים, פעמים רבות בלי תלות מוסדית או תקציבית בהסתדרות הציונית או בוועד הלאומי. גם חירותם המובנית ונטייתם הטבעית של יוצרים ואמנים לא להיות 'מגויסים' לא הקלה על מי שסברו שזוהי הזדמנות פז הרובצת לפתחם.

תקוות ופעולות אלה עשו את היישוב למרכז תרבותי עברי כבר לפני מלחמת העולם הראשונה, ולמרכז עיקרי עד למלחמת העולם השנייה. בתחומים רבים - גם למרכז הבלעדי של החינוך העברי והתרבות העברית, של תרבות עברית בעברית. פעולה זו התאפשרה גם משום שהשלטון הבריטי התיר אוטונומיה וחופש ביטוי ויצירה תרבותית בלי מגבלות, בדרך כלל. החופש נוצל לפריחה תרבותית ואמנותית, גם מתוך הכרה בפן הלאומי שלה וגם תוך קיום זיקה הדוקה להתרחשויות ולזרמים התרבותיים באירופה ומחוץ לה. היה זה ביטוי מובהק להכרה שחברה יהודית לאומית ובעלת משקל תקום רק אם תובטח בארץ רמה תרבותית וחינוכית גבוהה. הבנה זו עמדה ביסודן של התכניות להתנווית קווי המתאר למסגרת חינוך ולמערך מוסדות התרבות מגן הילדים ועד המוסדות להשכלה גבוהה, להשכלה מקצועית ולהשכלה עממית, לפעילות תנועות הנוער והמסגרות לביעור הבערות, ולפעילות תרבותית ענפה בתאטרון, בציור ובפיסול, בספרות ובעיתונות, במחול, במוזיקה ועוד.

בשנת 1948 הקיפה מערכת החינוך העברית 65 אחוז ממוסדות החינוך בארץ ולמדו בה כ־100,000 תלמידים, לעומת כ־10,000 תלמידים בשנים 1918-1919. בצד מערכת החינוך העברי פעלו בתי הספר של 'אליאנס', בית ספר ממשלתי אחד, בתי הספר של המיסיון ובתי הספר ותלמודי התורה (ת"ת) שהיו קשורים לאגודת ישראל ולישיבות. כן פעלו בה בתי הספר של הזרם הכללי, שקיים זיקה רופפת למפלגות האזרחיות והיה קשור בעיקר לרשויות המקומיות בערים ובמושבות שבשליטתם; הזרם החרדי לאומי הקשור בתנועת המזרחי, וגם זרם החינוך של העובדים ('חינוך העובדים'), שתחילת צמיחתו בתל אביב ובהתיישבות העובדת, ואשר היה בבעלותה של ההסתדרות העובדים הכללית. קיומם של שלושת הזרמים בחינוך העברי הציוני היה גם הוא ביטוי למגמות הפיצול לערות ולמאבק האידיאולוגי והפוליטי ביישוב, כמו גם מעין רמז לחוסר התוחלת של כל ניסיון להכפיף את כל חלקיו של היישוב ההטרונגי, הדענתי לתפיסה פילוסופית־פוליטית־חינוכית אחת.

ב־1 באפריל 1925 הונחה אבן הפינה לאוניברסיטה העברית על הר הצופים. היו שראו בה קודם כול מרכז מחקר ברמה גבוהה, שיקלוט מלומדים וחוקרים ידועי שם מאירופה וישמש עוד פן

לרעיון המרכז הרוחני. אחרים ראו בה קודם כול מרכז הוראה שיקלוט סטודנטים יהודים שהאווירה האנטישמית והמכסות שהוגדרו בכמה מאוניברסיטאות אירופה מנעו מהם לרכוש השכלה גבוהה. הדעות נחלקו גם בשאלת מגמות פניה - למדעי הרוח או למדעי הטבע. תחילה נפתחו בה המכונים למדעי היהדות ולמדעי הטבע, ואחר כך המכונים למתמטיקה, לחקר הטבע של ארץ ישראל, להיגיינה ולמדעי המזרח. בשנת 1925 למדו בה 120 סטודנטים ובשנת 1945 - 650, והיא והחיים האקדמיים בירושלים סביבה שימשו רקע לפעילות אינטלקטואלית וציבורית פוליטית תוססת שליוותה את תקופת היישוב, כמו גם את עשוריה הראשונים של המדינה. חשיבותה היתה גם בתפקידים שמילאו בכירי מוריה, הוגיה ומדעניה במסגרת גופי המדינה ופעולותיה, וגם במתח ובפולמוסים שנתגלעו בין שני צדיה של גבעת רם: בין חוגים בתוך האוניברסיטה מכאן לראש הממשלה מכאן. המתח בין נשיא האוניברסיטה, יהודה לייב מאגנס וקבוצתו, קבוצת ברית שלום, לבין ראשי היישוב, כמו המתח בין אנשי קבוצת מן היסוד לבן גוריון בעשור הראשון והשני למדינה, הן שתי דוגמאות לכך. בצד האוניברסיטה הוקם בית הספרים הלאומי האוניברסיטאי (1939), אשר בסוף שנות השלושים היו בו כבר כחצי מיליון ספרים.

הטכניון, המוסד לחינוך טכנולוגי גבוה, הוקם בשנת 1912 בחיפה בידי קבוצת נדבנים יהודים מגרמניה ומארצות הברית. הטכניון הכשיר מהנדסים במרחב תחומים, בשנת הלימודים 1925/1926 למדו בו שבעים סטודנטים ובשנת 1945/1946 - 391. התחנה לחקר החקלאות שנוסדה בשנת 1921 בידי הסוכנות היהודית, התפתחה בהנהלתו של יצחק א' וולקני (וילקנסקי) למכון מחקר שתרים תרומה חשובה לחקלאות הארץ-ישראלית, בעיקר בתחום המשק המעורב והעיבוד האינטנסיבי (השבחת הגזע של הבקר והעופות והתאמת מחזור הזרעים והגידולים), שעליו התבססה ההתיישבות העובדת.

לצד ההתפתחות בתחומי החינוך והמדע היתה בתנופה גם הפעולה ליצירת מרכז תרבותי עברי בארץ ישראל. לבד מן האידאולוגיה הציונית, שביקשה להקצות מקום לשאיפה להפוך את הארץ למרכז תרבותי ורוחני, פעלו, כאמור, גם הזעזועים והטלטלות שפקדו את יהדות מזרח אירופה בשנות המהפכה הרוסית ומלחמת האזרחים, וההחמרה במצבם של היהודים במרכז של אירופה ערב עליית הנאצים לשלטון בגרמניה ובעיקר לאחריה. יוצרי התרבות העברית פעלו באווירה של תחושת קץ, מרכזי התרבות העברית באירופה נדדו ממקום למקום (אודסה-מוסקבה-ברלין) בחיפושים אחרי סביבת פעולה בטוחה ובסיס כלכלי איתן, חיפושים שהגיעו עד לארצות הברית, על הקהילה היהודית הגדולה שבה. בארץ כבר היתה שכבה של אנשי רוח ומשכילים וגם קבוצות של בעלי מקצועות חופשיים. נדידת המרכזים התרבותיים מאירופה לארץ ישראל, בעיקר מאמצע שנות העשרים, ועלייתם של סופרים, של ציירים, ושל אנשי תאטרון ומוזיקה הביאו לחיזוק ארגוני התרבות שפעלו בארץ כבר בדור הקודם. היה בנדידה זאת גם כדי להתיח מצע רעיוני משותף לרוב יוצרי התרבות ולעוסקים בה בשנות העשרים, שהתגבש סביב השאיפה לראות בארץ ישראל, המולדת ההיסטורית, את מקום החיות והתחיות הטבעיים של התרבות העברית. יישוב וחברה אוטונומיים ומתפתחים המתכוונים - והמצהירים על כוונתם - לספק תשתית חומרית להתפתחותם של מוסדות התרבות והאמנות.

אף על פי כן התפתחות היצירה התרבותית והאמנותית היתה בראשיתה בדרך כלל פרי יזמתם של יחידים, של קבוצות ושל חבורות, בסיוע נדבנים פרטיים או בסיוע גורמים ציבוריים שונים.

אלה הניחו את היסודות למסדמים התרבותיים שהיו הבסיס ליצירת התרבות ולהפצתה, כשמרכז פעילות תרבותית ויצירתית מתגבש בתל אביב, שנחשבה עיר עברית ('העיר העברית הראשונה'), שהיתה גם מרכז שלטוני ופוליטי, וגם בסיס דמוגרפי וכלכלי רחב לפעילות תרבותית ואמנותית תוססת.

התאטרון המקצועי הראשון בארץ ישראל נוסד בשנת 1920 בידי השחקן דוד דוידוב. בשנת 1922 נוסד **התאטרון הארץ-ישראלי** (תא"י) בניהולה של מרים ברנשטיין-כהן, והוא התקיים עד 1927. בשנת 1925 נוסד תאטרון **האהל** בחסות ועדת התרבות של ההסתדרות, ובשנת 1928 השתקע בתל אביב תאטרון **הבימה** שעלה לארץ עם שחקניו ממוסקבה. **הבימה** הפך למוסד אמנותי-תרבותי מרכזי בחיי היישוב וקלט גם את שחקני **התאטרון הארץ-ישראלי**. תאטרון סאטירי ראשון, **הקומקום**, הוקם בידי אביגדור המאירי בשנת 1927 והפך בשנת 1928 לתאטרון **המטאמטא**. בשנת 1944 הוקם **התאטרון הקאמרי**, שאימץ פרטואר מודרני יותר.

מרכזים של אמנות חזותית קמו גם בירושלים וגם בתל אביב. תחילה היתה ירושלים מרכז הציור והפיסול הארץ-ישראלי, בעיקר בזכותו של בית הספר לאמנות **בצלאל** (המייסד והפסל בוריס שץ, הפסלים אברהם מלניקוב וזאב בן צבי, הציירים משה ליליין, שמואל הירשנברג, זאב רבן, אבל פן, אהרון שאול שר, יעקב אייזנברג, אדולף ברמן ושותפיהם האחרים). בית הספר נסגר בשנת 1929 ונפתח מחדש בשנת 1935, בזכותה של קבוצת ציירים (מרדכי ארון, איזידור אשהיים, יוסף זריצקי, ציונה תגר, קסטל, בן צבי, ראובן רובין, חנה אורלוף, נחום גוטמן, מנחם שמי וכולי) שביקשה לפתח סגנון ארץ-ישראלי מודרני והציגה בתערוכות השנתיות במצודה (מגדל דוד) בשנים 1923-1928, בעידוד של מושל ירושלים, רונלד סטורס. מסוף שנות העשרים ואילך הפכה תל אביב למרכז הציור הארץ-ישראלי, סביבת פעולתה של קבוצת 'אגד', קבוצת ציירים מודרניים, הקבוצה ה'כנענית' (שבמרכוזה יצחק דנציגר, ועמיתיו כיחיאל שמי, קוסו אלול, בנימין תמוז) שינקו מן המרחב האזורי וכמהו אליו, ומרסל ינקו, ממייסדי הדאדאיזם, שעלה (בשנת 1941) מלב האוונגרד הרומני-פריסאי-אירופי, היכה שורש בתל אביב, היה ממייסדי קבוצת 'אופקים חדשים' ובנה סביבו חבורת ציירים שהשתכנה ופעלה בה (אריה ארוך, צבי מאירוביץ, אביגדור סטימצקי, יחזקאל שטרייכמן) ששלחה בהמשך שלוחות גם לעין הוד. פסלים וציירים שמכלול יצירתם גילם גם את תסיסה התרבותית בתחום האמנות החזותית, וגם את הדפוסים השונים שהתפתחו בה: משיכה ויניקה ממרחבי האמנות באירופה מכאן ויניקה מן המרחב המקומי וההשפעה עליו מכאן.

כן היתה ביישוב פעילות תרבותית ואמנותית עממית של מקהלות ושירה בציבור, מוזיקה עממית ופסטיבל ריקודי עם שהתקיים משנת 1944 בקיבוץ דליה מדי שנה. הפעילות הספורטיבית היתה מסונפת לארגונים פוליטיים וציבוריים כגון **הפועל, מכבי, אליצור** והכוח, וכללה את רוב ענפי הספורט. שיאי פעילות זו היו ה'מכביות', שהתגלגלו להיות גם אמצעי להעלאת צעירים יהודים באופן בלתי לגלי ליישוב.

פעילות תרבותית ערה התקיימה גם בתחום הספרות, העיתונות והמו"לות. שורה ארוכה של עיתונים פרטיים, מפלגתיים וציבוריים שימשה במה לשיח פוליטי וציבורי ער ותוסס. עיתונים יומיים, שבועונים וכתבי עת, ובהם **חדשות הארץ**, שהפך בדצמבר 1919 ליומון של הציונות הכללית הפרוגרסיבית, **הארץ** (בעריכתו של משה גליקסון משנת 1923), **הפועל הצעיר** (משנת 1907), **קונטרס**, ביטאונה של מפלגת אחדות העבודה (משנת 1919), **דבר**, היומון של ההסתדרות

הכללית (משנת 1925), קול העם, עיתון המפלגה הקומוניסטית בארץ, הצופה, היומון של המזרחי (משנת 1937), הבורק, עיתון הציונים הכלליים ב' (משנת 1935), משמר, עיתון הקיבוץ הארצי והשומר הצעיר (משנת 1943), ואחדות העבודה (משנת 1944), ועוד. לאחדים מהם היו מוספים לענייני ספרות ואמנות, שהחשובים שבהם היו בתקופות שונות בעיתונים הארץ, דבר ומשמר. לקראת קום המדינה ובראשיתה נוספו העיתונים ידיעות אחרונות, מעריב, וגם השבועון העולם הזה, שנתפס כמעט כחתרני. המאספים הספרותיים וכתבי העת מנו את הדים (1922-1928), כתובים (1926-1933), מאזניים (משנת 1929), גיליונות (משנת 1933), טורים (משנת 1934), מחברות לספרות (משנת 1939). כמות העיתונים ואיכותם שיקפה את הערות והתסיסה של היישוב ושל המדינה הצעירה.

לצד העיתונות הכתובה בעברית צמח מערך ענף של עיתונים יומיים ושבועונים בשפות שונות לטובת העולים החדשים. חלקם היו מסונפים להסתדרות העובדים, כחלק מן ההבנה שעיתון יכול לשמש גם כלי לגיוס פוליטי, תחום שזכה לתוספת נפח אדירה עם גלי העלייה של יהודי חבר המדינות. עיתונות מודפסת ומדיה אלקטרונית דוברת וכתובה רוסית של עיתונים 'רגילים' ומקוונים, פורטלים ואתרים מקוונים. אתרים פובליציסטיים, מקומונים, עיתונים מפלגתיים, כתבי עת מקוונים וכן מגוון אתרים בעלי אופי בידורי, לוחות מודעות ופורומים שרבים מהם נהנים מאחוזי צפייה וצריכה גבוהים מאוד. סביבה זו שימשה גם כאחת מסוכנויות החברות ובניית הקשר עם החברה הישראלית הוותיקה, וגם מסגרת שאפשרה לעולים החדשים חינוך הסולידריות הפנים-קהילתית, הקהיית הלם המפגש עם האזור ושוכניו, מיתון עצמת 'מכוות האור', לרבות בניית האתוסים, המיתוסים וגיבורי התרבות וההנהגות בארץ החדשה.

ארץ ישראל, למעשה תל אביב, הפכו למרכז הדפוס והמו"לות העברית, ומאמצע שנות העשרים החלו לעבור אליה מאירופה הוצאות ספרים חשובות. נמנו עמן אמנות (1923), דביר (1924), שטיבל (1925), מצפה (1925), מסדה (1931), יבנה (1932), מוסד ביאליק (1935) ושוקן (1938). באמצע שנות השלושים היו בארץ 23 בתי הוצאה לאור, ובממוצע ראו אור כ-300-500 ספרים בשנה. בשנות העשרים והשלושים היו ההוצאות לאור בבעלות פרטית או ציבורית. בשנות הארבעים החלה הפעילות המפלגתית לבלוט בתחום זה. שלוש הוצאות הספרים הפועליות - הקיבוץ המאוחד (1939), עם עובד (1942) וספריית הפועלים (1939) - הפכו לנותנות הטון מבחינה איכותית וכמותית גם יחד. לצדן נוספו לימים גם בתי הוצאה של ספרות חרדית ועוד בתי הוצאה לאור, גדולים וקטנים, הוצאות לאור אוניברסיטאיות, של מכוני מחקר, והוצאות בוטיק' לספרים מיוחדים.

מאחורי התסיסה הספרותית הזאת עמדו סופרים, משוררים, עיתונאים בכירים אשר בשנות העשרים והשלושים נתפסו כנושאייה של פעולה בעלת מעמד ציבורי-לאומי כללי. הסופר נראה בעל ייעוד לאומי - לבטא את רוח התקופה ולעצב את תודעתה וערכיה. משנות העשרים עלו לארץ סופרים ומשוררים עבריים חשובים, שהצטרפו לסופרים שכבר פעלו וכתבו בה כבר בתקופת ברנר (1909-1920): ברנר עצמו, ש"י עגנון, דבורה בארון, אשר ברש ואחרים, ובראשם ח"נ ביאליק, שאול טשרניחובסקי, אורי צבי גרינברג, יעקב כהן, זלמן שניאור, יעקב שמעוני, יעקב פיכמן ואחרים. עליית ביאליק וחבורתו בשנת 1924 הפכה את ארץ ישראל למרכז הספרות העברית. כן החלו לפעול בארץ משוררים חדשים כמו אברהם שלונסקי, נתן אלתרמן, יצחק למדן, אלכסנדר

פן, לאה גולדברג, יונתן רטוש ואחרים, שהקימו חבורות, כתבי עת ואסכולות שחוללו מהפכה בשירה העברית. סופרים נוספים שבלטו בתקופה זאת היו חיים הזז, יהודה בורלא, גרשון שופמן ואחרים, ואחריהם השורה הארוכה של סופרי דור הפלמ"ח ובהם משה שמיר, ס. יזהר, דוד שחר, בנימין תמוז, נתן שחם, אהרן מגד, יהודית הנדל, חנוך ברטוב, נעמי פרנקל, אהרן אמיר ואחרים; המשוררים אמיר גלבוץ, חיים גורי, נתן זך, ע. הלל, בנימין גלאי, יצחק שלו, טוביה ריבנר, נתן יונתן, זורובבל גלעד ואחרים; וסופרי דור המדינה ובהם עמוס עוז, א.ב. יהושע, אהרון אפלפלד, עמליה כהנא-כרמון, יהושע קנז, יורם קניוק, דן צלקה, יצחק אורפז, פנחס שדה, אמנון שמוש, סמי מיכאל, ואלה אינם מונים אף את מחציתם.

לצד כל אלה היו מאמצי פוליטיזציה בתחומי התרבות השונים. היו ניסיונות ליצור 'תרבות של תנועה', 'אמנות בשירות רעיון', ממסדים תרבותיים שישמרו על זיקה לתנועה פוליטית ולערכיה, ניסיונות שאף גורם פוליטי לא היה חף מהם, ואשר התשובה על השאלה באיזו מידה ובאילו תחומים הצליחו מאמצים אלה חורגת משורות אלה.

מה היה מקום המוזיקה בתוך המרקם החברתי והתרבותי של היישוב? אילו מן המגמות הסותרות שפעלו במגזרים אחרים בחיי האמנות והתרבות פעלו גם עליה? המגמה של חיפוש אחר 'שורשיות' עברית ארץ-ישראלית, היונקת מהנוף וממסורות מקומיות ומזרחיות מול או לצד המגמה לניוק מתרבות אירופה והעולם? מה הביאו עמם, למשל, פאול פרנקנבורגר, הרמן יעקב שְׁטֵיִנְקָה ובן ציון בישל - שהיו לפאול בן-חיים, צבי אבני ובן ציון אורגד - מ'שם' ומה הוסיפו ומהלו עם ה'כאן'? כמה עודים או בגלמות או כינורות נדחקו אל תוך הארונות מפני שלא התאימו לרוח התקופה ומתי הוצאו מן הארונות, אם בכלל? וגם אם אכן נדחקו ונשמרו במסרתין עד שעת כושר, האם מה שקופל בין אורי ואהובתו **הוא הלך בשדות** לבין אליק שנוולד מן הים, בין סמל ה'צבר' והיניקה מארץ ישראל לבין מה שהובא אחרי הכול מ'שם', התגלם גם במוזיקה? מה תרמו המגמות האוניברסליסטיות והמאמצים ליצור מודרניזם עברי תוך זיקה לזרמים המודרניסטים באירופה לגיבוש דפוסים וביטויים שונים לקיומה של חברת עולים-מהגרים הטרוגנית הנמצאת מאז בתהליכים של גיבוש/חיפוש/בחינת זהות, זהויות? האם מגמות שרווחו בציון, למשל החתירה לאמנות טהורה ומופשטת, שהתגבשה בקבוצת 'אופקים חדשים' חלחלו, אם בכלל, גם לתחום המוזיקה? מה מן המזרחי, הערבי או הבאוהאוס הגרמני, שקנו אחיזה בתחומי האדריכלות, התגלם גם במוזיקה הארץ-ישראלית? מה הוקרן מהווי החיים התרבותיים שבהתיישבות העובדת לחברה העירונית או לחברה שבמושבות הוותיקות? כיצד התבטא הממד האידאולוגי - המטה-נרטיב או הנרטיבים הציוניים - והבדלים חברתיים והעדפות שונות, ערכיות ואסתטיות, גם בתחום המוזיקה? מה היו הערכים המוספים שיכולה היתה להביא המוזיקה על פני תחומים אחרים כספרות וכשירה, שהם תחומים מילוליים שנוצרו רובם ככולם בעברית, והמוזיקה, לפחות בחלק מסוגותיה, משוחררת מזה? מה מתוך עולם עשיר ומגוון זה הוסיף לה אופי ותוכן של חברה לאומית בעלת עצמיות וייחוד, ומה היה משוחרר מאלה? מהי למעשה מוזיקה ישראלית?